

tot, kit Theophylactos konstantinápolyi patriarkha (933—956.) „Turkia“ püspökének felszentelt. Hierotheus nem is működött siker nélkül; „sokat a barbár hamisságról a keresztény hitre térített.“ Fejedelme, Gyula, is megmaradt a hitben; „római földre többé be nem csapott, sőt összevásárolt keresztény foglyokat, hogy szabadon bocsáthassa őket.“ Bulcsu azonban honn megváltozott. Vérengző, vad természete „megszegte az Istennel kötött frigyét“, s visszavitte a pogányságra, s a mint az ötévi fegyverszünetnek vége szakadt, újra meg újra becsapott embereivel régi barátjai birodalmába.¹¹³⁾

VIII.

Kalandok. Az augsburgi csata. (955.)

Az időtájt, hogy Bulcsu, Gyula Konstantinápolyban jártak s a fegyverszünet Byzanczczal még tartott: meghalt Fáisz és utódja lett Zsolt fia, Taksony, ki 947-ben nagy sereget vezetett Olaszországba, eljutott a félsziget délkeleti csúcsáig, Otrantoig, s az olaszok csak tíz véka ezüsstel tudták visszavonulását megvásárolni. Kevéssel utóbb, 947 végén, a magyarok közvetlen szomszédjai, a bajorok élére is új ember került. Arnolf herceg, a magyarok barátja, ellensége, adófizetője, 937-ben meghalt. Testvére, utódja, Berthold, a magyarok egy támadó csapatját, 943 aug. 12-ikén, Welsnél, a mai Felső-Ausztriában keményen megverte.¹¹⁴⁾ Halála után (947.) Arnolf veje, Henrik, I. Ottó német király öccse, következett a bajor hercegi széken, 28 éves, szép, daliás ifjú, okos és merész vállalkozó egyaránt; de szép tulajdonságait elhomályosítá rossz, kaján, kegyetlen természete, melyet már barátságtalan, komor tekintete is elárult. Nagy ambíció és irigység sarkallták mindjárt, mihelyt felerdült. Sokat áskálódott, lázongott Ottó testvére ellen; még életére is tört. Mikor azonban látta, hogy nem boldogul, meghunyászkodott, „szolgalelkűleg“ követte parancsait s most Bajorország vitéz őrévé vált a magyarok ellen.¹¹⁵⁾ 948-ban olvasunk esatáról, melyben a „pogányokat“ levertek. 949 aug. 9-én a

magyarok győztek Wels vidékén.¹¹⁶⁾ A következő évben — 950. — azonban Henrik herceg támadott. Betört a magyar földre, alkalmasint a Rába vidékére — 907 óta az első német vezér, ki merte — „sok előkelő nőt és kedves gyermeket“ elrabolni és seregét szerencsésen visszavitte országába. Ekkor országban már híre járt, hogy Ottó király a magyarokat megigázta, de ugyanaz az író, Flodoard, a rheinsi pap, ki ezt könyvébe iktatta, mindjárt a következő, 951. évhez azt volt kénytelen írni: „A magyarok Olaszországból az Alpeseken átkelvén, Aquitaniába törtek, majdnem az egész nyarat ott töltötték az országot rablással, gyilkolással sanyargatták s azután ismét Olaszországon keresztül visszatértek hazájukba“.¹¹⁷⁾

A sokféle kalandban, harcban, a mint láttuk, a magyarok már nem mindig könnyen és vér nélkül jutottak zsákmányukhoz. Sok jó vitézük künn veszett el a Földközi-tengertől az északi Elbáig. Mások itt-ott elmaradtak, mint az a sanct-galleni sebesült fogoly, vagy — keleten — az ellenség, Byzancez szolgálatába álltak,¹¹⁸⁾ de gyarapodott is számuk kívülről. A mily büszke a magyar fajára, s ilyen volt mindig, s a mily rosszul esett neki, ha valamelyik elpártolt, elfajult, színtoly kész volt mindig idegent, ha érdemes volt arra, a maga körébe befogadni. Rabszolgái közül nem egy akadt, ki megtanult lovagolni, nyilazni, ki vitéz ember volt, kit magával vitt társul a háborúba.¹¹⁹⁾ A szomszéd bessenyők közül is jöttek, különböző időben, s valami okból németet megunták, vagy távozni kényszerültek, s letelepedtek, leginkább a kabar-

nemek közelében, a határok felé: a Felső-Tiszánál, a mai Tiszafüredtől délre Kemejben, mint a magyar középkor e vidéket nevezte; Dunán túl a fehérmegyei Sár mellékére, s nyugoton a Fertő vidékére, a hol régente, a IX. század elején, az avarok maradványai húzták meg magukat s most, *talán*, a mennyiben még el nem pusztultak, a rokon török-bessenyő-fajba beleolvadtak.¹²⁰⁾ Jöttek végre a távol „Bulár“-ból, a volgamelléki Bulgáriából, mely ekkor már mozlím volt, „vendégek“, katonák és mint a volgai bolgárok általában, kereskedők. Vezérek közül Billát és Baksot említik s egyik telepükké Pest lön, a Duna bal partján, a régi Acquincum romjaitól és Kurzan várától délkeletre, a hol, a mai Szentgellérthegy aljában s a Csepelsziget csúcsa és a Duna kettéválása fölött, azóta, hogy a Duna mindkét partján ugyanaz a nép uralkodott, alkalmas réven, nagy, élénk forgalomnak kellett kifejlődni.¹²¹⁾

Hadjárataikban, kalandjaikban, melyeket több, mint félszázad óta intéztek már a nyugoti országokba, a magyarok fokozatosan, tervszerűen nyomultak előre. Kezdték a morvákon, folytatták Pannoniában, Olaszország északi részében. Miután a mai hazában letelepedtek, a németység határnépeire: a bajorokra, szászokra került a sor. Jött azután Németország belsője, Svárország, Frankonia, majd Burgundia, Lotharingia, végre Franciaország, a melyben eleinte, mint láttuk 926-ban, csak az Argonne-erdőig s az Aisneig nyargaltak; majd, mikor délen Nápolyig, Spanyolországig eljutottak, Franciaországban is Páris, Orleans vidékeig hatottak — de csak rövid időre. Most végre,

mikor Olaszországban már Otrantoig jutottak s Nagy Károly birodalmából csak Lotharingia éjszaki része és Franciaország volt hátra, melyet még kellőképen a maguk módja szerint nem raboltak meg, e rajnántúli részek feldúlását tűzték ki célul. Csakhogy oda a legegyszerűbb, legrövidebb út Németországon vezetett keresztül, mely ez időtől nagyon megerősödött. Ottó király fennhatósága alá vetette Olaszországot (951.), s attól az aquilejai — friauli és isztriai — és veronai Markot Henrik öccse hercegségéhez, Bajorországhoz csatolta, úgy hogy, miután már Karantania is Henriket uralta, Magyarország egész nyugoti határán, Cseh-, Morvaországtól lefelé, e kemény férfúval találta magát szemben. (952.) Azonban a birodalomban belviszály is dühöngött. Ottó király ellen legidősebb fia, a 23 éves Liudolf, sváb herceg, és veje, a „vörös“ Konrád, lotharingiai herceg, I. Konrád német király leányának fia, híres vitéz, „kinek se gyalog, se lóháton nem volt párja“, pártot ütöttek, s e viszálykodásnak nem legutolsó oka a kaján bajor herceg, Henrik, volt, ki Liudolfal, „vörös“ Konráddal összeveszett. A birodalom nagy része: Lotharingia, a Svábföld, Bajorország, mely kemény hercege ellen fellázott, Ottó király ellen fordult. De Ottó bátran szembeállt a veszéllyel s mikor a magyarok 954 elején Bulesú vezérlete alatt hivatlanul betörték Németországba, hogy beavatkozzanak, valójában pedig, hogy Rajnántúlra jussanak: ellenfelei szorultak segítségükre, de annak valami nagy hasznát nem vették; mert mire Ottó a nagy veszélyben „elég bátran“ nagy sereget gyűjtött s a rettentő ellenség elé sietett, már Bajor-

országban nem találta. Kalauzokkal, kiket Liudolf adott melléjük, Lotharingiába siettek. Útközben egyaránt raboltak barátot, ellenséget s mindjárt Bajorország és Svábország szélén, a Duna mellett, Neuburgon túl, Liudolf egyik gazdag hívétől — mondják — több, mint ezer parasztesaládot hajtottak el rabszolgaságba. A Rajnán túl, Wormsban, mint barátokat fogadták, virágvasárnapján (954 márczius 19.) megvendégelték és gazdagon megajándékozták őket, bár itt is kiméletlenül raboltak. „Vörös“ Konrád maga vezette őket az Alsó-Rajna vidékére, Alsó-Lotharingiába, a Maasig, ellenségeinek — Bruno kölni érseknek, Ottó király öccsének, és Reginár hennegau grófnak — birtokaira. Köln vidéke megrémült, de a magyarok Mastrich táján, a hol Konrád megvált tőlük, átkeltek a Maason, megfordultak, Namurtól északnyugatra, Gemblouxban, a hol egy szegény barát, Wicbert, középük vegyült, hirdette „a bálványozásban fetregőknek az élet igéit“ s néhányat közülök el is vont „az ördög országától“, és ápril 2-ikán, a Sambre folyó mellett, a mai Charle-roi közelében, a lobesi kolostorhoz értek. Ellentálló sereggel sehol sem találkoztak. „Lotharingiának híres vitézei, fejüket vesztve, váraikba zárkoztak.“ A lobesi barátok megdöbbenve látták a közeledő porfelleget, melyből, „mintha a föld gyomrából bújt volna elő“, — legalább ijedt szemüknek — „ezer meg ezer sisak bontakozott ki“. A fürgébbek, fiatalabbak felfutottak a szomszéd hegyre, Szent Ursmar és Ermin templomához, melyet már néhány nappal előbb karóval, süvénnyel, szekerekkel, úgy a hogy tudták, körülbástyáztak; a kik nehézkesebbek voltak, lenn maradtak

a kolostorban. A magyarok, a mint megérkeztek, mindjárt két barátot, Theutmart és Theudulfot, a többiek szemeláttára levágtak, azután a hegyen levő torlasz ellen fordultak és lődözték. Egyszerre azonban záporosó támadt, az íjak húrja megereszkedett, a nyilazás lehetetlenné vált, s e váratlan fordulat annyira megdöbenté a magyarokat, hogy az ostrommal rögtön felhagytak s a ki nem akart mindjárt menni, azt a vezérek korbáccsal verték el. Azután felégettek valami templomot, megtalálták a kolostor kincsének egy részét, melyet a barátok elástak, — míg a másik részt erősségükbe vitték — és foglyaikkal tovább mentek délnyugotnak, Cambray alá, mely mintegy nyolcz mértföldnyire feküdt Lobestől, a Schelde mellett. A város meg volt erősítve; a lakosság — mert kevesen voltak — a falak mögé húzódott (ápril. 6.). A magyarok ellentállás nélkül felgyújtották a külvárost, megrohanták a várost, de nem tudták megvenni, s kifáradva visszavonultak; felütötték sátraikat, nem messze a várostól, a Schelde mellett, és megpihentek, megebédeltek. Csak Bulcsú vezér ügyes, hadratermett öcscse — vagy unokája — nyargalt néhányadmagával a városhoz, hogy a falat kémlelje. A városiak meglátták, kirohantak s a kis csapatot üzőbe vették; társai futottak, de Bulcsú vére szégyennek tartá a futást, büszkén szembeszállt a polgárokkal, azonban oldalába kerültek, levágták, s fejét lándzsán a város falára kitűzték.

Bulcsu feljajdult, a mint öcscse halálát hallá és dühösen visszatért seregével, hogy kegyetlen bosszút álljon a városon; de a cambray-i püspök, Fulbert, lebo-

rult a város védőszentje, Szent Géry sirjára, imádkozott, azután kisietett a bástyára a polgárok közé; azok vitézül harcoltak, Bulcsú rohamát visszaverték. A magyarok kezdtek ünni az ostromot és Bulcsú beizent, hogy minden foglyot, minden zsákmányt, a mit a város körül szerzett, visszaad: csak küldjék vissza öcscse fejét. De a polgárok nem bíztak szavában, és kérését megtagadták. Erre a magyarok dühösen tüzes nyilakkal kezdték lövöldözni a várost, hogy, ha már be nem vehetik, legalább a székesegyházat égessék el; — ki is gyulladt, de sikerült a tüzet elfojtani, és Bulcsú hada már csak szent Gérynek a város mellett fekvő monostorát akarta kirabolni, mert azt gondolta, hogy ott sok pénznek kell lenni, de a bennrekedt papok és a beleszorult nép itt is vitézül ellentálltak. Még a templomot sem tudták felgyújtani, mert ólomfedele volt, és már már távozni készültek, mikor a védők közül az egyik pap, ki a harangozó-toronyból nézte a küzdelmet, hevétől elkapatva, közéjük lőtt. Ez oly dühbe hozta a magyarokat, hogy újból neki mentek a monostornak, ellentállhatatlan erővel betörték, öt papot, s a népből többet megöltek, a templomban tüzet raktak, úgy, hogy az épület végre bedőlt, s a megolvadt ólomtető, mint valami patak, szertefolyt. Azután felgyújtottak mindent, a mi még megmaradt a város körül, levágtak minden fegyverre képes férfit, a ki kezükbe esett és foglyaikat, zsákmányukat összeszedve, április 10-ikén délfelé elindultak, átmentek Franciaországba, és szokott módon dülva, rabolva, gyilkolva, foglyokat ejtve, apró, nem mindig szerencsés csatározások közt, melyekben sok foglyuk megszabadult,

Vermandoisán, Peronne, Saint-Quentin vidékén keresztül, Laon, Rheims, Chalons (sur Marne) mellett el, Burgundiába hatoltak, s onnét, Felső-Olaszországot hosszabban végig nyargalva, tértek vissza hazájukba. ¹²²⁾

E hadjáratukban a magyarok Franciaországnak csak északkeleti szélén surrantak végig, azon se valami nagy szerencsével. Elhatározták tehát 955-ben, hogy újra megtámadják. E vállalatra oly nagy sereg gyűlt össze, a mennyi azelőtt sohasem. A németek 100,000 emberről beszéltek, mi tehetjük talán 20—25,000 lovas vitézre; de épen e nagyobb szám okozta kétségen kívül, hogy nem indulhattak már tél végén, kora tavasszal, hanem be kellett várniok a nyarat, hogy — beleértve a vezeték- és mindenféle teherhordó lovat — talán vagy 100,000 lónak elégséges takarmányt, fűvet találjanak. ¹²³⁾ Németország ezuttal megint csak átjáró lett volna, melyet csak úgy röptiben raboltak volna meg. Ott már teljesen I. Otto győzött; Lindolf és „vörös“ Konrád herceg már 954. év végén meghódoltak, és büntetésül elveszték hercegségeiket; a bajorokat is, kik még lázongtak, de a kiket már a tavali magyar pusztítás is megviselt, 955. év május havában végkép leverték. Henrik herceg visszafoglalta hercegi székét, s kegyetlen bosszúval egyik fő ellenfelének, Herold salzburgi érseknek, kit a multból még a magyarokkal való czimborasággal is vádoltak, szeméit kitolatta. A magyarok tehát jónak látták Ottót csillapítani, elaltatni, nehogy útjokat elállja, és követeik június végén, — körülnézve, hogy miben áll a német belviszály? — mintegy régi barátságból, meglátogatták, vele Szászországban néhány napot töltöt-

tek és valami „ajándékokcskával“ visszatértek. Alig távoztak azonban, már üzentette Henrik herceg Ottónak, hogy a magyarok átlépték a határt, betörték Bajorországba és meg akarnak vele — Ottóval — verekedni. És csakugyan júliusban már ellepték és pusztították Bajorországot a Dunától a hegyekig, azután betörték Svábországba, s a míg csapataik ott is a Dunától az Illerig, ma Bajorország és Würtemberg határa, s a déli erdőségig mindent felperezseltek, a főseereg még bajor földön, a Lech jobb partján, tábort ütött és a szembeneső Augsburgot akarta elfoglalni. A fővezér megint Bulcsú volt. Augsburgot csak alacsony, gyöngye fal köríté, de püspöke, Ulrik, Ottónak kedves embere, ép oly szentéletű, mint okos és bátor, a védelemről ügyesen gondoskodott. A magyarok a Lechre néző keleti kapun akartak betörni, de a város népe vitézül ellentállt; a nyilzáporban lóháton, papi ruhában, sisak, pajzs, páncél nélkül Ulrik is megjelent, buzdította hiveit, míg a magyar vezér, ki a rohamot vezette és mindig előljárt, elesett, és társai holttestét felkapták, a táborba vitték, s az ostromlással felhagytak. 955 aug. 8-án, másnap, kora reggel, a magyarok újra meg akarták kezdeni a támadást; már némi ostromszert is hoztak magukkal, hogy a falakat döngessék, de csodálkozva látták, hogy a város, Ulrik éjjeli fáradozása, buzdítása következtében erősebb volt, mint a megelőző nap, s a bástyák tele vannak védőkkel, a kik rohamukat készen várják. A támadók megálltak, haboztak; a vezérek — a falról látták — nógatták, buzdították, fenyegették — korbáccsal — az ingadozókat: mikor egyszerre megszólalt a fővezér

kürtje, melyet az egész sereg ismert, és megállítá, visszahívta a támadni készülő csapatokat. Berthold gróf, a 937-ben elhunyt Arnolf bajor herceg unokája, kinek atyja, ugyancsak Arnolf, 954-ben, mint bajor lázadó, Ottó és Henrik ellen harczolva elöset, Reisenburg várából, mely Günsburg mellett, közel Ulmhoz, a Duna jobb partján feküdt — hozta a hirt, hogy Ottó király sereggel közeledik. A magyarok tehát azonnal összeültek és elhatározták, hogy Augsburggal többé nem törődve, — az úgy is az övék lesz, ha győznek — eléje mennek Ottó seregének.

Ottó király, a mint hallotta, hogy a magyarok betörték, Szászországból kevesedmagával — mert a szász hadak zömét a szomszéd szlávoktól való félelem ott-hon tartá — délfelé sietett. A hűbéres cseh herceg ezer lovassal jött; a svábok szintén csatlakoztak. A frankokkal, bajorokkal már Augsburg közelében egyesült. Henrik bajor herceg nagybetegen Regensburgban feküdt; helyette tisztjei vezették seregét. A frankok élén „vörös“ Konrád jött, a ki most már nagyon bánta és vezekelve jóvá akarta tenni multjának bűneit. A vitéz, félelmes férfiúnak megjelenése felvillanyozta a németeket; csatát kívántak s Ottó (aug. 9.) megindult, hogy megütközzék a magyarokkal. A két sereg portyázói találkoztak; mindegyik fél tudta, hogy közel van az ellenség. Ottó Augsburgtól nyugotra tölté az éjszakát. Ulrik püspök öccse, Dietpald gróf, kijött városi csapatokkal és hozzá csatlakozott. Seregét valami tizenkétezer emberre tehetjük.

Augsburgtól délre, a Lech és Wertach közt, melyek Augsburgtól északra összefolynak, terül, mintegy öt

mérföldre, a Lechmező, nem egészen egyenes, hullámos, kietlen síkság. Augusztus 10-én reggel a magyar sereg már átkelt a Lechen, a Lechmezőn volt s a németek elé nyargalt.

A németek is már kora hajnalban kivonultak, csatára készen, lobogó zászlóval, és Ottó király megfogadta Szent Lőrincznek, a kinek napja volt, hogy, ha győz, Merseburgban püspökséget alapít és székesegyházat épít tiszteletére. Ottónak gondja volt, hogy utat válaszson, mely ne legyen egészen nyílt, hanem bokrok és cserjék némi védelmet nyujtsanak a magyarok nyilzápóra ellen. A németek nyolcz csapatban, három csatasorban nyomultak előre. Legelől mentek a bajorok, három csapatban; a második sorban jöttek a frankok „vörös“ Konrád vezérlete alatt, és a király válogatott csapatjával, melyet a sereg javából állítottak össze; előtte vitték Szent Mihály arkangyal nagyzászlaját, a diadal jelképét a sátán fölött. A harmadik sort a svábok alkották, két csapatban, élükön Burghard hercegük; leghátul pedig, mint legbiztosabb helyen, a sereg málhája, podgyásza volt, az ezer cseh őrizete alatt.

A magyarok, szokás szerint, körülrajongták a német sereget, lődözni kezdték elől-hátul, de hátulról mindjárt nagy kiáltozással rá is rohantak az utolsó csapatra; levágták, elfogták, szétverték a cseheket és elfoglalták a podgyászt; azután a svábokra került a sor; azok sem tudtak ellentállni és megfutamodtak. Ottó — elül, hátul ellenség! — a frankokat fordítá ellenük; s a míg szemben a magyarok nyilzaporát Ottó s a bajorok vitézül megállták, „vörös“ Konrád a hátul-

ról támadott, s most, a harcban, okvetetlenül összevissza zavarodott magyarokra rohant, szétützte őket, minden prédát, foglyot visszavett és győzedelmesen tért vissza a fősereghez; de mikor a nagy hőségben, hogy lélegzetet vehessen, sisakját leoldá, pánczélingét levetette, magyar nyíl torkon találta és megölte. A válságos pillanatban azonban senki sem törődött a holttesttel, úgy, hogy a szlávok — csehek — fegyverzetét ellophatták. A döntés most szemben volt, s Ottó egy percig sem habozott, hogy a védelemből támadásra menjen át. Néhány buzdító szót mondott társainak, felvette pajzsát, megragadta a szent lándsát, a német királyság egyik jelvényét,¹²⁴) s előre nyargalt a magyar sereg ellen. A magyarok felfogták, megállták a németek rohamát; ember ember ellen dühösen küzdöttek, de a németek leverték ellentállásukat. A magyarok hátráltak, futottak; a ki megállott, azt körülvették, elnyomták, levágták. A menekülők jobbra Augsburgnak vették útjokat, s itt kelték át a Lechen, de a németek nyomukban voltak és még a túlsó partra is követték őket. Sokan a magyarok közül, mikor átuszattak, a sietségben a túlsó, magasabb partról visszacsúsztak s a vízbe veszték; másokat, kik fáradt lóval a szomszéd falvakban húzták meg magukat, az üldözők körülvették, a házakat rájuk gyújtották, úgy, hogy a lángokban lelték halálukat. A magyar tábornok még aznap elfoglalták a németek és megszabadították a foglyokat. Ottó király csak estére tért be Augsburgba Ulrik püspökhöz, kinek testvére, Dietpald, és unokaöccse a csatában elesetek, — és másnap (aug. 11.) folytatta az üldözést. Hirnökei

mindenfelé felkelték a népet; egész Bajorország megmozdult.

Az erősített helyekből, a hová menekültek, mindenfelől kirohantak az emberek, s a futó magyarokat elfogták, vagy agyonverték. Minden réven, gázlón, a nép, hajón, parton, elállta az utat, akadályozta, leölte a menekülőket. A csehek utolérték és csatában elfogták Lél, egyiket a leghíresebb magyar vezéreknél, maga Bulcsú is fogságba esett. Úgy üldözték a magyarokat, mint ők szokták a legyőzött ellenséget, csak hogy a németek üldözése most sokkal ádázabban, sokkal hosszasabban, egész a bajor határig tartott. A magyar sereg két-három nap alatt teljesen felbomlott, megsemmisült. Alig jött belőle ember haza hirmondónak. A fogoly Bulcsút, Lél, és még egy harmadik vezért, Súr, elvitték Regensburgba, és a kegyetlen Henrik herczeg, ámbár már sirja szélén állott, a hadi foglyokat: vezéreket, közembereket „nemzetük gyalázatjára“ fülakasztatta. „Ocsmány“ halállal multak ki, mint megérdemelték; akasztófán dögöltek meg!“ — írja az egykorú kronikás. A magyarok azonban honn nem tudták, vagy nem akarták elhinni, hogy oly kiváló vezérek, mint Lél és Bulcsú oly gyalázatos módon végezték volna életüket, bosszúlatlanul! „A fogoly vezéreket“ — így beszéltek, vagy legalább ily formában maradt meg a hagyomány krónikáinkban — „a császár elé“ — Konradot mondanak, de Ottót értik — „vitték“. „Mért oly kegyetlenek a keresztényekhez?“ kérdé a császár. „Mi a nagy Isten bosszúja vagyunk! kiket rátok ostorul bocsátott, mert akkor a ti kezeitekbe esünk és elveszünk, mikor titeket üldözni meg-

szününk". A császár mondá: Válaszszatok magatoknak oly halált a melyet akartok!" s Lél így szóla: „Hozzák elő kürtömet, elébb hadd fújjam meg, s azután majd megfelelek neked!" S a mint a kürtöt eléhozták, a császárhoz közeledvén, a mikor kürtjét meg akarta volna fújni, azzal oly erősen sújtotta fejbe a császárt, hogy arra az egy csapásra szörnyet halt. „Te előttem fogsz menni, s engem szolgálsz a más világon“. Mert a scythák hite — magyarázza a krónika — hogy, a kiket az életben megölnek, a másvilágon neki szolgálni tartoznak. Erre rögtön lefogták őket, és Regensburgban felakasztották! Viszonzásul, bosszúból, a magyarok „minden német foglyukat — valami húszezeret — a nőket, gyermekeket sem véve ki — legyilkolták!“¹²⁵⁾

IX.

Utolsó kalandok. Gyejcsa és Sarolt.

Az augsburgi csata után Németország fellélegzet, „mert“ — mint Vilmos mainzi érsek, Ottó király törvénytelen fia, a pápának írta — „a barbárok annyira szorongatták a kereszténységet, hogy, ha e csatában, melyben maga Isten is velünk harczolt, meg nem verik őket, mindnyájunkat megigáztak, vagy legalább úgy bántak volna velünk, hogy holtunkig megemlegettük volna.“ A csatában, de még inkább az üldözésben elveszett a vitézlő magyarság színe-java. Ettől az időtől fogva megszűntek a nagyobb kalandozások a szomszéd nyugoti országokba, s Luitprand cremonai püspök, a diplomata olasz, ki hazája pusztulását I. Berengár idejében, s a brentai csatát megírta, néhány évvel az augsburgi csata után — 962-ben — írhatta, „hogy a magyar nép, melynek kegyetlenségét majdnem minden nép megsínylette, Ottó király győzedelme következtében . . . megrémülve, még moczzanni sem mer!“ A németek ellenben, vérszemet kapva, átlépték az Ennsset, megújult a pusztá földön a 907-ben eltemetett Ostmark, és lépésről-lépésre tovább haladt a foglalás a Duna mentében Magyarország felé, s 972-ben már Mauternen s St.-Pöltenen túl terjedett.¹²⁶⁾

Délfelé egyideig még folytak a kalandok. Kisebb-nagyobb csapatok — de már nem seregek — még

megfordultak a Balkán-félszigeten. Ennek északnyugoti csúcsába, horvát és szerb földre, — a mai tengeremelléki Horvátországba, Dalmáciába, Boszniába, Hercegovinába, Montenegróba, és északi Albániába — hegyek közt lakó, szegény, harczias népek közé, nem volt könnyű, de nem is igen volt érdemes rabolni menni. S ha nem is valószínűtlen, hogy egyes csapatok ide is betévedtek, „s a Száva síkját, s a mai Boszniának felső-drinamelléki rónás részét . . . megjárta a magyar lovas“¹²⁷⁾: a magyarokat most is, mint eddig, úgy szólván, csak a byzanci terület, a déli rész vonzotta. Ebből az időből maradt fenn, több, mint háromszáz évig, „a parasztok hiú meséiben“, s ment azután át a krónikákba annak a bajnak emléke, melyet Botond vívott, „mikor a magyarok Konstantinápolyt ostromolták“. „A városból egy óriás görögöt küldének ki, ki azt kívánja vala, hogy két magyar menjen ki vele birokra, azt mondván, ha mind a kettőt le nem győzi, a görög császár adófizetője legyen a magyaroknak. Minthogy ez a magyarokat szerfölött bosszantotta, akadtak egy ellenfelére, ki a göröggel szemben állva, így szóla: „Én vagyok Botond, igazi magyar, legkisebb a magyarok közt! végy magad mellé két görögöt, hogy az egyik kimenendő lelkedet fogja fel, a másik pedig testedet temesse el, mivel minden bizonynyal adófizetőjévé teszem a görög császárt nemzetemnek“. Azért is a magyarok Apor nevére, a vezére, kit közakarattal tettek volt azon sereg elibe, parancsolá Botondnak, hogy bárdjával menjen a város kapuja ellen, mely ércz vala, s mutassa meg erejét bárdjával a kapun. S az a kapuig menvén, azon

— mint mondják — olyan rést vágott, hogy egy öt-esztendős gyermek könnyedén ki- és bejárhatott volna rajta. S a mint ezt a magyarok és görögök szemeláttára megtette, s a viadaltér a város kapuja előtt elkészült, egy kis óráig viaskodának egymással, s a magyar úgy a földre dobta a görögöt, hogy lelkét azonnal kiadta. Mely megtörtént dolgot a görög császár, ki a város bástyáján áll vala nejével együtt, roppant szégyennek tartván, ábrázatjukat elfordítják vala, visszatérének palotájukba. Midőn azonban a magyarok az adót követelék, melyért történt volna a bajvívás, s a görög császár az adókövetelést csak nevetségre vette, a magyarok a város vivását abba hagyván, egész Görögországot elpusztíták, abból töméntelen aranyat, gyöngyöt és barmot zsákmányolván, és így térének vissza hazájukba¹²⁸⁾ Lehet, hogy a mi való e mondából, 959-ben történt, mikor a magyarok húsvét (ápril. 11.) táján Konstantinápoly körül kalandoztak, raboltak, s azután tovább mentek. VII. Konstantinos, az író császár, kinek oly sok becses adatot köszönünk a magyarokról, Pothos Argyrost küldötte utánuk, némi testőr- és közeli kisázsiai csapatokkal. Pothos el is érte, éjjel meglepte, s keményen megverte őket, és minden zsákmányukat elszedte s foglyaikat mind kiszabadította.¹²⁹⁾ Három év mulva, 962 tavaszán, újra átlépték a magyarok a Dunát, de a görögök éjjel hirtelen rájuk ütöttek és legnagyobb részüket leölték vagy elfogták.¹³⁰⁾ A vitéz Nikephoros Phokas császársága idejében (963—969.) 300 magyar Thessalonika tájékán járt, és 500 görög foglyot hajtott el magával, majd 200 magyar Konstantinápoly közeléig

merészkedett, szintén embereket fogdosott, de mikor visszavonulóban, valami szűk úton nem voltak eléggé vigyázók, negyvenen görög fogságba estek. Ezeket Nikephoros császár börtönükből kivette, pompás ruhában testőrei közé sorozta és magával vitte az arabok ellen, háborúba. Mikor pedig Luitprand cremonai püspök, az író, I. Ottó követe Nikephoros császárnál, 968 július vége felé Konstantinápolyból haza akart menni, utazását el kellett halasztania, mert — mondák neki — a tengert az arabok, a szárazföldet a magyarok tartották megszállva. A bolgárok, a kiknek országán keresztül jártak, Simeon cár, szent, de gyenge fia alatt, ezt türték, csak hogy nekik ne legyen bajuk a rabló lovasokkal. Egy magyar csapat ahhoz a sereghez is csatlakozott, melyet Szvjatoszlav orosz fejedelem 970-ben a byzanciak ellen vezetett. Szvjatoszlav Igor kievi fejedelem és *Olga* fia volt, ki Konstantinápolyban megkeresztelkedett. Mikor 964-ben nagykorúvá lett, és megkezdte uralkodását: a nyers, harcias ifjú, még tetőtől-talpig rozsosz, vagyis svéd-normann, elkezdett hadakozni. „Mint a párducz, járt serege élén, se szekerc, se fazekja nem volt; a húst nem főzette, hanem lóból, vadból, marhából egy-egy kis darabot parázson megpörkölt és azt ette. Sátra se volt, csak leterített ruhán aludt, és feje aljával a nyereg szolgált.“ Legelőször az okamenti szlávokat, a vjeticseket szabadítá fel a kozárok alól, s ezzel megszünt utolsó maradványa annak a hatalomnak, melyet a kozárok még a IX. században, mikor a magyarokkal szövetségben voltak, a szlávok földén szereztek. Azután maguk a kozárok ellen fordult,

kiknek országa, mióta a magyarok elszakadtak, tovább haladt a megkezdett ösvényen, a bukás felé. A khagan már teljesen ázsiai bábszultánná süllyedt, ki palotáját, háremét sohasem hagyta el, lóra se ült többé, és láthatatlanná lett a nép és főurak előtt. 943-ban, Lakapenos Román császár térítő törekvései elől, „számos zsidó a rumi birodalomból a kozárokhoz menekült“, s bár így a lakosság száma gyarapodott, a sereg mégis mindinkább zsoldos sereggé változott, s abba már az iráni, belföldi mohamedánok mellé skandináv oroszokat és szlávokat is felvettek. A kozárok eléje mentek, de a csatában Szvjatoszlav győzött, a kozárok féltett végvárát, Szarkelt bevette (965.), s valami 12 évvel később egy arab utazó — bizonyos túlzással, de nem egészen alaptalanul — írhatta, hogy „az oroszok mindent elpusztítottak, a mi az Itil — Volga — partján létezett; kiirtották a kozárok, burtaszok, bolgárok népét, s uralkodtak tartományaikon.“ A kozárok hatalma, népe legalább, meg volt törve. Csak egy kis töredékük maradt fenn a Fekete-tenger észak-keleti partján, a krimi félsziget, Taman körül, még vagy száz évig, „de a kik azelőtt parancsoltak, most engedelmeskedtek és orosz fejedelmeknek hódoltak“.

A Volga vidékéről és a Kaukázus aljáról Szvjatoszlav visszafordult 967-ben a Dunához, a hová a byzanciak hívták segítségül a bolgárok ellen, kiket megtámadtak, mert a magyarok becsapásait a „római birodalomba“ — ez volt legalább az ürügy — országon keresztül megengedték. Szvjatoszlav a Dunatorkolat táján, a bolgárok ősi fészkebe rontott be, s elfoglalta a Duna mellett Kispreslavot és Distrát vagy

Silistriát, a hová Simeon csár menekült vala a magyarok elől. E vidék úgy megtetszett neki, hogy 969-ben, mikor a byzancziak már békét kötöttek a bolgárokkal, megint ide visszajött. „Nem tetszik nekem többé Kiev!” mondá anyjának és bojárjainak; „Kispreslavban, a Duna mellett akarok élni; ez közepe földjeimnek; ide foly össze minden gazdagság: Görögországból ezüst, kelmék, gyümölcs és mindenféle bor, Csehországból, Magyarországból ezüst és lovak; Oroszországból bőr, viasz, méz és rabszolgák.” Ezzel azonban a rómaiak ellenségévé lett, de nem bánta. Miután a dunamelléki Bulgáriát elfoglalta, átkelt a Balkánon és Konstantinápolyt készült megtámadni. (970.) Arkadiopolisznál, — ma Lule Burgas — Drinápoly és Konstantinápoly közt, mintegy fele útján, találkozott a „rómaikkal”, kiket Bardas vezetett. Serege, melyet 30,000 emberre tettek, de alkalmasint jóval kevesebb volt, három csapatra oszlott. Az egyiket az oroszok és bolgárok, a másik kettőt: bessenyők és magyarok alkották. A byzancziak először a bessenyőket verték meg, azután a magyarok és oroszok ellen fordultak s azokat is megszalasztották. Szvjatoszlav visszavonult a Balkán mögé, s ott még a következő évben is (971.) Distrában kétségbeesetten folytatta a harcot a byzancziak ellen, míg 971. július 22-ikén capitulálnia kellett, de hazament, útközben, a Dnieper mellett, a bessenyők megtámadták, agyonverték, egy vezérük Kurja, koponyájából ivókupát készítettett magának (972.); a magyarok azonban e harcaiban már nem vettek részt; nem is jöttek el többé a görög-római birodalomba.¹³¹⁾ Így tehát, 15 évvel az augsburgi csata után, délfelé is meg-

szüntek a rablókalandok. E megbékülésnek kevéssé, vagy épen nem a félelem vagy meggyengülés volt az oka. A lechmezei nagy vereség óta új nemzedék pótolta a régit, mely Bulcsúval, Léllel elveszett; s már 963-ban oly hatalmi tényezőnek tarták a magyart, hogy az ifjú XII. János pápa, — kit csak atyja, Alberich, a római patricius, ültetett a pápai székebe, melyet Szent Péternek kevés oly méltatlan utódja gyalázott meg annyira, mint ő — mikor I. Ottóval összeveszett, egy Saleceus — Szalók? — nevű bolgárt, ki a magyarok közt nőtt fel, küldött hozzájuk, hogy őket Ottó ellen támadásra bírja.¹³²⁾ De megváltoztak a belső viszonyok, s e változás most kezdett hatni a nemzet életére. A nemzet már egészen más volt, mint a mikor Lebediából, Etelközből az új hazába berohant. Hetven év alatt a nomádélet természetszerűen mind szűkebbre szorult. A föld, melyet az ország felosztásakor az egyes székek, nemek, ágak kaptak, többé osztály alá nem került,¹³³⁾ s habár a nemek, ágak — vagy a minék nevezzük — kebelén belül volt bizonyosan időnként ilyen osztály, mint a kirgizeknél, „e legconservativebb” török népnél, még mai napig, kulcsul kinek-kinek marhaállománya szolgálván.¹³⁴⁾ a vándorlás nagyobb területeken megszűnt; az emberek kisebb területekre szoktak, kisebb területekből voltak kénytelenek szükségleteiket kielégíteni. A népességnek, legalább a magyarnak, valami nagy szaporodását ugyan nem tehetjük fel, a sok háború miatt, melyek a nemzet virágát foglalkoztatták és emésztették: de gyarapodott ingó vagyona, marhája, melyet, minél számosabb lett, annál nehezebbé vált a legrimitívabb legeltetéssel

eltartani.¹³⁵⁾

A miről Lebediában csak általános ismereteket szerzett: a földmívelést most közelebről, jobban megismerte a magyar. Láta, mikép űzik közvetlen közelében szláv alattvalói, rabszolgái, s már a szükség — bizonyára — magyarokat is rávitt, hogy megfogják a *kaszanyelet* vagy — egyik legrégebb *magyar* helyneviünk *Szántó!* — az ekeszarvát. Az új szerszámot, tárgyat, foglalkozást természetesen úgy nevezte, — a mennyire nyelve bírta! — a mint szlávoktól hallotta. Megismerkedett a *rozsszal*; beszélt *gabonáról*, *kalásZRól*; értéket tulajdonított már a *szalmának*, s már nemcsak legeltette, hanem *abrakot* is adott lovának. Megtanulta, mi az *asztag*, *petrencze* és használta, ha nem maga: szolgái, a gazdaságban az *igát*, a *jármot*, a *boronát* s a *gerebent*. S a míg Lebediában még a rabszolga volt kereskedésének főtárgya a byzantinusokkal: most már kezdék felhasználni az emberi munkaerőt otthon, s „a kőből, mészből épült cseh Prágába, hová szlávok, oroszok portékáikat vitték“, 973 körül, „a magyar területről eljöttek zsidók, mozlímok, magyarok, törökök“ — s áruikért, byzanci pénzükért szörnemüeket, prémeket és rabszolgákat vittek haza magukkal.¹³⁶⁾ A földmíveléssel mindinkább terjedt az állandó megtelepedés. A kinek szántóföldje van, ha nem is műveli maga, nem örömet távozik birtokáról. Igyekszik közelében maradni. Sátorfáját ritkán szedi fel; majd kénytelen lesz, hogy állandó helyén minden viszontagsággal daczolhasson, állandóbb lakóhelyről gondoskodni. Épületek készültek tehát, sárgunyhók, nádfélék, a hol fa volt, faházak, melyeket szét lehetett

szedni és ismét fel lehetett állítani, eleve a lehető legprimitív módon, utánzásakép a sáturnak, a szlávok vagy — hogy magyar nevükön nevezzem — tótok kalibáinak. Nyelvükből vettük az épület majdnem minden részének a nevét, az eszterhajtól kezdve a a pinczéig; vettük a pitvart, az oszlopot, garádicsot ép úgy, mint a konyhát és kóményt, az ajtót és ablakot.¹³⁷⁾ Köves vidéken, nagy uraknál, itt-ott talán már lett kőépület is, de az is mind olyan, hogy a földet művelő vagy műveltető magyar is ki-kivánczozott belőlük és kedvező időben, kedvező alkalommal ismét elővette és használta régi sátraikat. A magyar szállás, ülés ritkán érdemelte meg a falu nevet; nem is igen adták meg neki. Ha nem szállottak valamely régi szláv telepítésbe, vagy telep mellé, melynek már megvolt a maga szláv neve, rendszeren, mint még az uralalji őshazában,¹³⁸⁾ egyes embernek, a vezérnek, családfőnek nevét ruházták tanyájukra, mintegy mutatva jellemzően, hogy a megszálló a föld, a hely, a szállás csak esetleges pihenője, s a falu, később város, még nem az a magasabb, állandó egység, a melynek a lakosok csak egyes, alkotó elemei. Torda, Doboka, Szathmár, Szabolcs, Szolnok, Békés, Bars és kicsinyítője Borsod, Győr, Várad, sőt még ilyen is, mint: Mosony, Pozsony — személynevek, és még mai nap is, magyar vidékeken, a magyar helynevek nagy része személynév, pusztán, minden hozzátétel nélkül.

Nagy urakat említettem, nem ok nélkül. Az ingatlan birtok ugyan nem volt még egyesek tulajdona, de ingóságra nézve, idő folytával, kivált a hadjáratok következtében, kellett egyenlőtlenségnek, kellett sze-

gényebbnek, gazdagabbnak keletkezni. A ki vezér volt kalandokon, vagy szerencsésebb, ügyesebb a többinél, több fegyvert, ékszert, marhát, rabszolgát hozott haza, több jószágot — a mi a köznép nyelvén máig is marhát jelent, több arany, ezüst „marhát” — mi századokig az ingó-bingó jószág neve volt — birt; a nem, ág osztályban több földet, több „nyilat” vehetett igénybe,¹³⁹⁾ többet is volt képes műveltetni: míg szegényebb embernek csak órtóktelen teher lehetett a föld, a melynek hasznát, nem lévén módja arra, hogy megművelje, vagy értékesítse, úgy sem vehette. Az ész, erő és szerencsének s az abból folyó nagyobb vagyonnak egy új „aristocratiaja” keletkezett, mely bizonyára nem volt mindig azonos a régebben tekintélyesebb elemekkel, s e körülmény kétségkívül szintén hozzájárult ahhoz, hogy a törzsek vagy székek kebelében az úgy is laza összefüggés, melyet régebben is csak a törzs vagy székfő névleges hatalma tartott össze, de az is, mióta a „vajda” helyett a nagy háborúkban a nemzet feje vagy a kende, a kisebb kalandokban külön választott vezérek vezették a vitézeket, mindinkább meggyengült: még jobban és folytonosan bomoljon, úgy, hogy a míg a nemi, ági kötelék még fennmaradt, s hatását érezte a birtoklásban, bíráskodásban: a nagyobb törzsi kötelék a mai hazában töltött első század alatt teljesen felbomlott, kivéve Erdélyt, melyet az egyik törzs, vagy legalább vajdája, külön magának foglalt el, és ott, szoroson egymás mellett, meglehetősen elszigetelten a többitől, a régi szervezetet, úgy a hogy, egy századnál tovább fenn-tartotta.¹⁴⁰⁾

A mennyire hanyatlott a vajdák tekintélye és a hatalom, mely régibb időben legalább a nemzet egy nagyobb töredékére képes lehetett közvetlen befolyást gyakorolni és azt valamely általánosabb actióra bírni: szintannyira hanyatlottak, elkoptak — ha szabad e szóval élnem! — a közös intézmények, a gyula és kende tisztjei vagy méltóságai. Mikor a nemzet megszünt mozgó tábor lenni; mikor egyes részei alig érintkeztek egymással: magától mind ritkább lett az eset, a melyben a gyulának itélni kellett, majdnem lehetetlenné váltak azok a nagy nemzetgyűlések, a melyek a gyula bíráskodását kísérték és felülvizsgálták. Szintén feleslegessé vált, elhalt a kende, mikor mind ritkábbá lettek, végre megszűntek a nagyobb nemzeti hadjáratok; mind a két méltóságot egyébiránt már kezdettől fogva, alapszóban fenyegette a fővajda vagy fejedelem méltósága, bár észre nem vették, s főleg a hadvezérlet csak addig maradhatott a kende kezében, míg a fővajda gyenge vagy tehetetlen ember volt. Örökös cím és rang volt a fővajda méltósága, de csak annyi a hatalma, a mennyit tulajdonosa ki tudott vívni magának. Árpád, mint alkotásából tudjuk, mely egységes, erős vezérlet nélkül nem létezhetett volna soha: vezér és úr tudott lenni. Nem tudták ezt, mint már érintém, utódjai: Zsolt és Fájusz, kiket a külföld, ha a byzancei udvar vizsgaszemét kiveszszük, abban az időben, mikor az Ennstól az Atlanti-Oceánig, az Északi-tengertől a messinai szorosig tele volt Európa a magyarok nevével, észre se vett, és Zsolt fia, Taksony, járt ugyan hadak élén, de a nagy, nemzeti hadseregnek, mely Augsburg alatt

odaveszett, nem ő volt a fővezére. Hatvan-hetven év alatt tehát mindaz, mi Lebediában, Etelközben a magyar nemzetet, erős kézben, félelmes, aggresszív hatalommá tette: a hét vagy nyolcz könnyen mozgó nomád törzs, mindannyi hadsereg, vezérek alatt, a kikben bízott, s a kik ismerték, mindannya élén a közösen elismert hadvezér, ha nem is még fejedelem: az új hazában, most már, valóságban megszűnt. A magyar állandó lakhelyű, földet művelő, defensívát igénylő és defensívára szoruló néppé vált, mely ugyan bátor és hadratermett volt még, mint öreg apái, de már csak emléken élt a *hét magyar*, kik a hazát megszerezték, és Árpád sem állott többé élén, ki a szerzett hazát — mint féltő volt, hogy most szükséges lesz — a szomszéd népek támadása ellen meg is tartsa. E fejlődést, hanyatlást meg akarta állítani, habár tisztán nem is látta, mit csinál, mikor ösztönét, vágyait, érzelmeit követte Taksony fővajda 25 éves fia, Gyejcsa, mikor atyját, talán 971-ben, a fejedelmi székben követte,¹⁴¹ s elkezdte összetörni mindazt, a mi korhadt volt már a régi szervezetből, hogy fejedelem, úr legyen, mint őse, Árpád volt. De még ennél is többet akart, mert úgy akarta neje, Sarolt, az erdélyi vajdának, a keresztény Gyulának, szintén keresztény leánya.

E csodaszép asszony kezeért, kit szláv alattvalói vagy szomszédjai Beleknegini-nek, szép herczegaszszonynak, neveztek, sokan versengtek, de ő Gyejcsáé és Gyejcsa az övé lett. Szilaj természet volt, mint férje, ki, ha dühbe jött, nem nézett senkit, hanem ütött, vágott, sok embert megölt; ő is ivott, lovagolt, vere-

kedett; egyszer, hirtelen haragjában, mondják, egy embert agyonütött; de parancsolni is tudott, mintha férfi volna. Ha Gyejcsa mindjárt úgy lépett fel, mint a nemzet feje, és állását úgy fogta fel, mint Árpád és nem mint gyengébb utódjai; ha ez állást, e tekintélyt észszel, erővel — mert volt benne — ki tudta vivni: azt Sarolt vezetése mellett, ki mindig mellette, sőt mondhatjuk, felette állott — cselekedte. Csakhogy Saroltnak nem volt elég, hogy a törzsfjedelmek, kik valósággal úgy sem éltek már, végképen, még névleg is megszűnjének, hogy a gyula és kende árnyéka se zavarja már a nagy vajdát: kereszténynyó akarta tenni, az európai társadalomba, civilizatióba akarta belevinni a magyart, a mikor aztán ura „kral“ fogott lenni, — mint mondák akkor még tiszta szláv szóval a magyarok — *több* mint Árpád vagy a kazar khagan vagy bég voltak, nemcsak vezér a harcban, nemcsak legfőbb bíró, hanem vezetője is nemzetének a keresztény hit és erkölcs ösvényére, szemes kormányzója a rögzös pályán, melyet a keresztény embernek e földi életben meg kell futni, hogy az örök üdvösséget a másvilágon elérhesse, mit czélul, kötelességül tűzött ki a népek vezéreinek a keresztény egyház. Csakhogy ezt teljesíteni nem volt épen könnyű dolog. A kereszténység nem clégedett meg azzal, hogy hívei külsőleg — a keresztvíz által — kebelébe lépjenek, némely külső rendelkezéseket teljesítsenek, bár azt sem kicsinylette, hanem az ember belső átalakulását követelte, a barbárból, ki némileg még vadállat volt és népén kívül csak ellenséget látott, a béke, a felebaráti szeretet emberét akarta formálni,

ki senkinek se teszi meg azt, mit nem akar, hogy mások tegyenek neki. Hogy valaki e tökéletesség ideálját csak némileg is megközelítse, ahhoz hosszú megszokás és nevelés kellett; attól maga Sarolt is nagyon messze állt, hát még a pogány, a nyers, a szenvedélyes Gyejcsa? kinek még szokni kellett a gondolathoz, hogy csak valamikép is erőt vegyen magán és megváltozzék és megváltozását külső jellel, a kereszténység felvételével, megkezdje, hogy azután, úgy a hogy, lassanként hozzátörődjék a parancsolatokhoz. E parancsolatok közül azonban egyet, — még pedig lényegeset — mert a külső viszonyok, a politika is szükségesnek, hasznosnak mutatta: békét keresni, békében lenni szomszédjaival, könnyű volt Gyejcsának teljesíteni. Németországban még élt és uralkodott az augsburgi győző, I. Ottó király, vagy most már, mióta 962 február 2. a pápa Nagy Károly utódjává megkoronázta, római császár, és sírja szélén, 973 husvétja táján, — márcz. 19—ápril 14. közt — Quedlinburgban, melyet atyja, Henrik, a magyarok ellen megerősített, cseh, lengyel, orosz, bolgár, görög követek mellett tizenkét magyar főembert is fogadhatott, a nagy vajda követeit, kik most már nem azért jöttek, mint régebben, hogy Németországot, romlására, kikémléjék. A béke, melyet — úgy látszik — megkötöttek, a háborút illetve gyakorlilatag ugyan nem sokat jelentett, mert a nagy becsapások már úgy is megszűntek, a kisebb határszéli villongások, betérések, tolvajlások ezután sem szűntek meg, de megnyitotta Magyarországot a keresztény hittérítőknek, szabad folyást engedett a keresztény vallás gyakor-

latának.¹⁴²⁾ A keresztény hit, melyet a IX. század folyamában először a nyugoti német püspökök, majd Konstantin, a „philosophus“, és Methodius Pannoniában, s a Duna bal partján, a morva területen elhíntettek, a magyar uralkodás hetven éve alatt, nem enyészett, nem enyészhetett el teljesen. Ha meg is szűnt a hierarchiai kapcsolat a szomszéd passau, salzburgi, aquilejai egyházmegyékkel, ha nem is volt Magyarországon püspök — kivéven az a görög, kit Gyula István kapott Konstantinápolyból — *egy ideig*, mert ez időtájt, Gyula halálával, Erdély, Gyula öcsese, Zombor, majd ennek fia, az ifjabb Gyula alatt, visszahanyatlott a pogányságba — volt „pap“ és „barát“. Általuk, kik a legyőzötteknek, a világ minden részéről, de mégis, a dolog természeténél fogva, leginkább a szomszédból, tehát a déli és nyugoti szlávok közül behurczolt rabszolgáknak lekipásztorai voltak, ismerte meg a magyar a „keresztet“, hallott „keresztényről“, „pogányról“, „keresztelésről“, „bérmálásról“, „szentekről“, „oltárról“, Krisztus urunk születése napjáról, a „karácsonyról“, s a mi már nem vonatkozott külsőségekre, hanem mutatja, hogy magasabb hitágazatokkal is megismerkedett: belejutott nyelvébe, az isteni kegyelem megjelölésére a „milost“ szó, mely csak századok mulva változott át a magyar nyelvben: malaszttá. Ezek a szerény papok terjeszték a magyarok közt legelőször a keresztény vallás eszméit, fogalmait, úgy hogy most, mikor a béke megnyitotta a nyugoti, német hittérítőknek Magyarországot, a melybe eddig, a magyaroktól való félelemből, belépni nem mertek: akár megtanulták a nyelvet és maguk hir-

dették magyarul az Isten igéjét, akár tolmácsal éltek, azokkal a szavakkal kellett megjelölniök a keresztény vallás számos fogalmát, melyeket a magyarok szláv papok révén már ismertek, nyelvükbe felvettek s azért ezeket latin, német vagy olasz szavakkal fejezni ki, sem nem volt szükséges, sem nem volt többé lehetséges. ¹⁴³⁾

Az első térítő, ki most a magyar határra jött, a szent és tudós Wolfgang volt, sváb ember, reichenauai szerzetes, kit alig két éve Ulrik püspök, Augsburg lelkes védője 955-ben, szentelt fel pappá; az eredmény azonban nem felelt meg buzgalmának. Püspöke, a passauai Piligrim, kinek egyházmegyéjéhez tartozott, mint láttuk, — a magyar foglalás előtt — országunk északnyugoti része, úgy látszik, azt találta, hogy a csendes tudós, ki szónok se volt, nem való misszionariusnak, és visszahívta, s a térítés művét némi rendszerességgel maga vette kezébe. Piligrim, a salzburgi érsek rokona, tevékeny, nagyravágyó ember, 971-ben lett püspökké, de mindjárt keresett és talált magának valamit, hogy egyháza hatalmát, fényét, birtokait gyarapítsa. Azon volt, hogy a régi, római lauricum (lorchi) egyház *képzelt* nagyságát és fényét, *minden áron*, a maga egyházának, melyben Lorch utódját látta, megszerezze. Most a salzburgi érsekség suffraganeusa volt; ő azonban maga akart metropolita lenni püspökségek fölött, melyek állítása és talán lite szerint is, a rómaiak és gepidák idejében és később keleti Pannoniában és Moesiában a magyarok bejövételéig fennállottak. Hogy mindez ne csak elméletben, papíroson, hanem a valóságban új életre támadjon,

meg kellett nyernie a magyar földet a kereszténységnek. Az apostoli hivatás és kötelesség tehát összeesett nagyravágyó terveivel.

Térítésében az a mód lebegett szeme előtt és arra utasította papjait, világít és szerzetest, melyet vagy négyszáz évvel ezelőtt Nagy Gergely pápa küldöttei, Ágoston benczés és társai, az angolszászok közt, még pedig nagy sikerrel, követtek, s a melyet az angol Beda művéből, a középkori história ez oraculumából, bőven megismerhetett. Ezek a térítők tolmácsot hoztak magukkal. A pogány kenti király elé processióban, litaniát énekelve, járultak; előttük zászlóul ezüst keresztet és az üdvözítő Úr Jézus képét vitték. Imádkoznak — mondák — a maguk és azoknak örök üdvösségeért, kikhez, s a kikért az angol földre jöttek és csak arra kérték Ethelbertet, — az volt a király neve — hogy legyen nekik szabad az uraknak, népnek az Isten igéjét hirdetni. Ethelbert szívesen hallgatta őket. „Szép, — mondá — a mit beszéltek, de új! és nem tudom, vajjon igaz is-e? Azért nem hiszek nektek és nem hagyom el, a mit annyi ideig az angol nemzettel igaznak tartottam. De mert látom, hogy azt akarjátok velem közleni, a mit magatok jónak, igaznak tartotok, nem akadályozlak benneteket, megadom nektek, a mi kell, hogy megélhessetek, s az ellen sincsen kifogásom, hogy a kit meg tudtok győzni, az csatlakozzék hozzátok.“

A király neje keresztény volt, — éppen mint Sarolt — a frank király leánya, Berta, ki püspököt hozott magával hazájából és temploma volt, — valami régi épület Szent Márton tiszteletére, a brittek korából —

a hová imádkozni járt, s a hová most a téritőket is küldék. Ágoston és társai nem erőszakoltak semmit. Csak imádkoztak, miséztek, prédikáltak, s így hatottak szóval, tettel — példájukkal — egyaránt. A nép csődült hozzájuk, hallgatott rájuk, maga Ethelbert is megtért (597-nek pünkösdjén) és megengedte, hogy mindenfelé hirdethetik az igét és építhetnek templomokat; s a mire eljött a karácsony, már tízezer angol-szász követte királya példáját.

Gyejcsa szívesen fogadta, színe elé bocsátá Piligrim papjait, és megengedte nekik, hogy hirdessék, és ők hirdették az Isten igéjét és kereszteltek nyiltan, szabadon; még a rabszolgáknak se kellett többé hitüket rejtegetni. A magyarok közül is sokan felvették a keresztiséget, úgy, hogy Piligrim, alig egy év múlva — 974 végén — már mintegy ötezerre becsülte „a katholika vallásra oktatót“, „a szentelt vízben megtisztult“ előbbkelő magyaroknak, férfinak, nőnek, számát és Rómába azt írta, hogy majdnem az egész magyar nemzet hajlandó a keresztény hit elfogadására.¹⁴⁴⁾

Németország trónján ekkor már, I. Ottó halála (973. máj. 7.) óta, hasonnevű fia ült, 20 éves, tüzes, kis fiatal ember, ki kész volt minden dicsőséges tetre, fogékony volt minden új gondolat iránt, csak hogy nem volt mindig oly állhatatos, mint a milyen vállalkozó. Figyelmét nem kerülte el, mi történik Magyarországon. Némileg hasonló dolog történt néhány évvel az előtt, az Odera és Visztula vidékein, a lengyel szlávok közt, a kiknek fejedelmét, Meskot vagy Mieceslawot, neje, Dobrowka cseh hercegaszony, a keresztény hitre térítette, és művét most Jordán nevű püspök támogatta;¹⁴⁵⁾

Csehország már több mint egy század óta keresztény volt, legalább névleg, de még nem volt külön püspöke, hanem a regensburgi püspökséghez tartozott. Wolfgang, a téritő, kit Piligrim segített a püspöki székre, a hová inkább volt való, mint a pogány magyarok közé, ép ez időtájt, önzetlenségül lemondott jogairól, és Csehország 975 körül külön püspököt nyert Dietmar szász pap személyében.¹⁴⁶⁾ Püspököt nyert a Morvaföld, kit, nem törődve a passauai püspökség, Piligrim igényeivel, a mainzi érsek alá rendelték.¹⁴⁷⁾ A német udvar tehát úgy találta, hogy Magyarországra is püspök kell, a ki a „magyar királyt“ a császár terveinek megnyerje. A kiszemelt püspök Prunwart vagy röviden: Bruno volt, sváb ember, egykor Sanct-Gallen-monostor szolgája, és II. Ottó császár irt Piligrimnek, hogy támogassa utjában, lóval és minden más szükségességgel, és kísértesse nagy vigyázással és tisztességgel a magyar határra, „mert abból neki is nagy haszna lesz.“ Piligrim engedett, és Prunwart, ki okvetlenül ügyes, szerencsés kezű ember volt, eljutott Gyejcsához, legyőzte habozását és Gyejcsa hitt, mint Ethelbert, (975) és Prunwart mind őt, mind háza népét, a ki pogány volt, megkeresztelte. A keresztységben Gyejcsa ipjának, Gyulának, s a passauai egyház védőszentjének nevét nyerte: Istvánt, akkor még magyarul is Stefant; öcséséből pedig Mihály lett.¹⁴⁸⁾ A keresztységben megígérte, hogy alattvalóit a keresztény hitre téríti; de a térítés művében már nem követte a szász Ethelbert példáját, ki jobb szerette keresztény alattvalóit, mint a pogányokat, de azért nem kényszerített senkit sem a keresztény hitre, mert hallotta mestereitől, hogy

Krisztus szolgálatába önkényt és nem kényszerítve kell állani. Gyejcsa azt, ki jó szerivel nem hajlott szavára, fenyegette; ha meg nem ijedt, vele szembe szállt, erőszakkal leverte és „szentségtörő“ szertartásait eltiporta. Nincs kétség, hogy volt ellentállás, „rebellis“, kit le kellett vernie, s a míg Prunwart nagyon sok magyart megkeresztelt, Gyejcsa keze mindig a kardon volt, lehet mondani: a „vértől párolgott“, s maguk a keresztények látták, sőt magának Gyejcsának is álmában egy szép ifjú — angyal — megmondta, hogy nem olyan ember, mint ő, építi meg Isten egyházát a magyarok közt, de — vigasztalá a jelenés, mint később legalább beszélték, hitték — *fia* egyike lesz a királyoknak, kiket Isten kiválasztott magának, s a ki a földi korona után az örökkévaló égit fogja elnyerni. Ez a fiú nemsokára — 977 körül — megszületett Esztergomban, abban a szláv főszekben, mely a Duna jobb partján, a régi római Salva Mansio helyén, szemben a Garam beömlésével a Dunába, egy meredek dombon feküdt, háttal erdős, bérczes vidékre dőlt, jobbra, balra a Dunán uralkodott, éjszakra messze belátott a dunáninni sikságba, a Garam völgyébe, és már vár volt, nemcsak pusztai, sátras tanya, vagy legfőlebb „udvar“, milyenben a régi magyar fővadják, mint más pusztai népek fejei, mint maga a nagy Attila király is, tanyáztak.¹⁴⁹⁾ A fiú a kereszttségben szintén az István nevet nyerte, különben egész más volt, mássá lett, mint atyja, ki tulajdonképen mindig pogány maradt, a keresztény szelidségre, hisz Sarolt se tudta, sohasem tudott rászokni, de még némely pogány babonából se tudott kibontakozni; a pogány rossz szelle-

melettől, „istenektől“, még mindig tartott, nekik áldozott, s mikor püspöke — Prunwart? — ezért korholta, büszke tréfával ütötte el a dolgot: van módjában, elég gazdag, hogy ezeknek is adhasson valamit.¹⁵⁰⁾ Ellenben fiát, Istvánt, már egészen keresztény módra nevelték. Még az akkori tudomány első alapjába, a grammatikába is bevezették, mely az íráson és olvasáson kezdte s a profan és egyházi latin írók olvasásáig emelkedett — de lelke fogékony is volt e nevelésre. A gyermekben megvolt, mint a következés mutatta, atyjának bátorsága, ereje — véghetetlenül nagyobb látókörrel és észszel, mert nemcsak azt látta, mit kell lerombolni, hanem azt is felfogta, megértette, mit kell a lerombolt helyére állítani. Királynak és úrnak született a széthúzó magyarság fölé, de *keresztény* királynak, *keresztény* úrnak, kit nemcsak kissé bemázolt, de át is hatott az evangelium tanítása, ki valódi apostola akart és tudott lenni népének, nemcsak leverője morgó pogányoknak, berzenkedő, békételen nem- és ági vezéreknek. Benne megvolt a nagy államférfiú és szentnek csirája; a természet oltotta belo és fejlesztette, példát legközelebb környezetében, atyjában, anyjában nem igen talált.

Csak egy, sokban rokon, de még inkább ideális, szellemet ismertünk, ki hozzá, mikor mintegy 17—18 éves volt, közeledett és okvetetlenül kellett, hogy hatással legyen rá: a szomszéd cseh, prágai püspök, Wojtech, egyházi, német nevén Adalbert. Ez a — 993-ban, 994-ben — még nem egészen 40 éves püspök, híres, előkelő cseh család ivadéka, még a német császári családnak is rokona, kolostori szentnek, apos-

tolnak született, ki Krisztus tanítását önmegtadó, szeretetteljes életével, példájával, vagy lángoló szóval hirdesse s élete célját, boldogságát ebben találja. A körülmények azonban, kiváló származása az élet harcaiba sodorták; küzdenie kellett a bűnnel, nyers, félkeresztény honfitársaival s e küzdelem nem neki való volt. Csak megsebezte gyengéd lelkét, de sikerre, győzelemre, úgy, a mint kívánta volna, nem vezetett. Már egyszer odahagyta püspöki székét és kolostorba vonult, de népe sürgetésére 992-ben újra visszatért Prágába s ekkor buzgó, missionárius tekintete a szomszéd magyarokra is esett, a kiknek földjére, legalább a Vág vidékére, a prágai püspökség — a régi morva kapcsolat révén? — némi igényt tartott.¹⁵¹⁾ Nincs nyoma, hogy Adalbert ez igényeket magáévá tette volna, de szívén feküdt a nemzet lelki üdve s majd irt, majd maga ellátogatott a magyarokhoz, Gyejcsával, fiával érintkezett, de a mit ő látott: „pogányságtól megferdült kereszténységet“, azon nem nagyon épült, a sikerrel, melyet elért, nem lehetett megelégedve. „A magyarok kissé megváltoztak, kissé kiöpültek tévelygéseikből, de azért mégis csak árnyéka volt a kereszténységnek, a mit ő — találták tanítványai — „belénk tudott oltani!“ Sőt az is hanyatlott, mikor Adalbert 995-ben újra megunta, újra odahagyta püspöki székét és hazáját, s a magyarok vallása — véleménye szerint — „még a barbárságnál is rosszabb, lanyha, félénk kereszténységgé lett“. Egy kedves, ifjú barátja, Radla, ki szerzetessé lett, a cseh zavarok és üldözés elől Magyarországra, Gyejcsához, Sarolthoz menekült. (995.) Adalbert szerette volna, hogy jöjjön hozzá és menjen

vele térítőnek pogányok közé s azért irt Gyejcsának, de Saroltnak is, mert tudta, hogy ő tartja kezében férjét, az országot, bocsássák el Radlát, ha csak lehet; magát Radlát pedig titokban biztatta, jöjjön hozzá, ha engedik, ha nem, Sarolték. De a „szép és jó“ Radlát nem eresztették; maga sem akart elmenni. Nyilvánvalóan ő nem találta oly szörnyűnek, oly kétségbeesítőnek a magyar állapotokat, hogy azokban ne lehetett volna megmaradnia. Különben Gyejcsa maga is érezte, hogy még nagyon sok a teendő. Nyílt ellenséggel nem kellett neki, legalább közvetlen közelében, küzdeni; nem hangzott többé fel, akaratján kívül, mint legfőbb parancs: az „Isten és a magyar nép“ szava; csak a távol Erdélyben, a Meszesen túl, volt még nyíltan pogány, Sarolt rokonsága, kész vele szembeszállni: de azért volt még pogányság elég, bár jobbára lappangó, a Meszesen innen is, a Tisza mentében ép úgy, mint Dunántúl, Gyejcsa közvetlen közelében Somogyban, Baranyában, mely csak kénytelenségből hódolt, hallgatott és várta az alkalmat, hogy az új rendet, a keresztény hit igáját, melyet rá kényszerítettek, magáról lerázza. Mikor tehát érezte, hogy ereje gyöngül, bár még alig volt negyven és néhány éves, igyekezett fia jövőjét biztosítani. Összehívta a magyar nemzet főembereit, a nemek, ágak vezetőit és a „következő rendet“, a nemeseket, hogy egy külföldi író kitételét használjuk; beszélt velük, s a mint látta, hogy beleegyeznek, fiát utódjává nevezte s mindannyit, a kik megjelentek, hűségére fel eskette.¹⁵²⁾ Azután feleséget keresett neki. Mert, hogy fontos, életbevágó dolog, milyen a feleség? azt Gyej-

csánál, a Sarolt férjénél jobban senki sem érezhette. Szeme ismét Németországra, a német birodalomra esett, a honnan jött a térítés eddig, a honnan jöhetett a segítség, de veszedelem is az új magyar „királyságra”. A német település, a német Ostmark, lassan, de folytonosan haladt a magyar határ felé; 987 körül elérte a Szárhegyet s a század végén már azon is túl terjeszkedett. A magyarok gyakran zavarták e zajtalan hódítást, de nem tudták megállítani, sőt már maguknak kellett védelemről gondoskodni. Nyugoti határukon, a Duna jobb partján, a melyen leginkább terjedt az Ostmark-Ausztria, a Fertő és messze terjedő mocsaras környékén, a mi út, ösvény volt, teljesen bevágták, mesterséges akadályokkal, gyepekkel, — sánczczal, torlaszszal — vízáraddal elzárták. Csak két „kaput” hagytak nyitva bejáróul: a Fertőtől keletre Mosonynál és délre, a mai kis Rába mellett, Babóton, a mai Kapuvártól délkeletre. A kis Rábán túl, a régi Scarbantia, Oedenburg környékén a Lajta hegységig, jobbra erdő terület és az szolgált védelmül.¹⁵³⁾

Az Ostmark élén, körülbelül attól az időtől kezdve, hogy Gyejcsa megtért, 994-ig a vitéz Babenberg Luitpold állott, fölötte azonban még a bajor herceg volt, némi megszakítással 40 éven át (955—995.), Henrik, fia annak a Henrik hercegnek, ki Lélt és Bulcsút felakasztatta. Mint atyja testvérével, I. Ottóval, ő is unokatestvérével, II. Ottóval, eleve sokat viszálykodott, hercegségét elvesztette, fogságot, számkivetést szenvedett, de azután, mikor II. Ottó meghalt (983.), kiskorú fiával és utódjával, III. Ottóval,

kibékült, Bajorországot visszakapta és hive maradt öcsésének, ura, császárjának, halálaig. Róla olvassuk, hogy 991-ben a magyarokon győzelmet aratott.¹⁵⁴⁾ Mikor 995 aug. 28. meghalt, 22 éves fia, szintén Henrik, lett utódja, kiben épenséggel nem volt meg eleinek lázongó, békétlen hajlama, hanem — bár nem idegen a földi nagyság iránt — jámbor, kegyes, szent élete által tünt ki. Meglátszott rajta Wolfgang püspöknek, a hajdani magyar hittérítőnek befolyása, ki nevelését befejezte, s az egész hercegi családnak atyai barátja volt. Testvérei közül Bruno pappá, Brigitta apáczává lőn; Gizellában szintén kolostori hajlamok voltak, de Wolfgang mindig csak *királynénak* nevezte, látó szelleme neki koronát jövendölt. Ezt a „nemes nőt, a római császárok kiterjedt rokonságából” szemelte ki Gyejcsa fiának feleségül, s a bajor hercegi ház odaadta a 20 éves magyar trónörökösnek, kinek keresztény vallását ép ez a házasság volt hivatva megerősíteni. (996.) Gizella, körülbelül egykorú Istvánnal, nem volt Sarolt, de oly nőre Istvánnak nem is volt szüksége. Elég volt neki: jó feleség, kegyes életű asszony, ki rokonszenvező társa, barátja, de nem ura, vezére legyen élete pályáján. Vele, vagy lakodalma ideje körül, a magyar nemzet néhány kisebb-nagyobb rangú idegent, — németet — már világít, nem papot, szerzetest látott bejönni országába, kiket Gyejcsa hitt, vagy legalább szívesen fogadott és magánál tartott, a külső és belső ellenségek ellen.¹⁵⁵⁾ Köztük volt Teobald, a bajor Wecelin, a sváb Hunt és Poznán, — mai nyelvünkön: Hont és Pázmán — mind azzal a szándékkal, hogy magyarok

lesznek, a mint, hogy ivadékaik csakugyan azokká is lettek.¹⁵⁶⁾ Erősebb támasza azonban, mint e néhány vitéz, volt Istvánnak a magyar főemberek és népnek jóakarata, mely, miután Gyejcsa, kevéssel utóbb, 997 elején, „a természet adóját lefizetvén, elhúnyt“ és „mint hiszszük“, jegyzi meg vagy száz év múlva a magyar legendairó, „mert Istent megvallotta, az örök boldogság dicsőségét elnyerte“, az ország királyi székhébe emelte.¹⁵⁷⁾ Sarolt, még mindig asszony, kinek kezét keresték,¹⁵⁸⁾ túlélte Gyejcsát, de Istvánnak nem volt szüksége támogatására. Erős volt ő magában is, bár nem erőszakos, mint atyja, anyja. Nagy feladattal állott szemben, állott a nemzet, de támogatta lángelméje, apostoli lelkesedése és a magyar természet alapos ismerete. Mikor Gyejcsa meghalt, a magyar, mintegy 170 év után, hogy az Ural vidékét elhagyta, a nyugoti és keleti keresztény Európa, Byzancz és a német birodalom, a régi és új római császárság közé volt beékelve. Az a kevés, mit az őshazából magával hozott, a déloroszországi síkságon útközben szerzett, állami és társadalmi rendje, vallása elavult, itt-ott megmaradt, korhadt töredékeit Gyejcsa jobbára szétrugta, de helyébe valami újat, valami állandót tenni, nem volt se ideje, se tehetsége. Megszűnt a laza foederatio, melyet az etelközi „vérszerződés“ csak kissé fűzött szorosabbra, megszűnt legtöbb intézménye, de helyébe európai királyság, országos szervezet még nem lépett. Elnémult, rejtekbe vonult az ország legnagyobb részében a pogány vallás; fellépett nyilvánosan a kereszténység; voltak papjai, templomai, itt-ott, volt püspöke, de eltűnt — meghalt? — s nem

lett utódja, mert nem alakult egyházi, magasabb szervezet — püspökök, érsek, kolostorok, mely a tényleges művét rendszeresen, következetesen folytassa, befejezze, s a mi a legfőbb! a maga tisztaságában fenn is tartsa. Mindezt meg kellett teremteni. Az időpont kedvező volt. Kelet császárságát polgári háborúk, a mohamedán kelet támadásai, a bolgár hatalom megtörése foglalkoztatták, s így Byzancznak nem volt sem ideje, sem kedve, a magyarság ügyeibe avatkozni. A német birodalmat, e veszedelmes szomszédot, az ifjú 15 éves III. Ottónak, Henrik herceg unokaöccsének, kozmopolita, keresztény-antik lelkesedése kormányozta. Jóakarattal látta tehát a magyar nemzet csatlakozását a katolikus egyházhoz, a nélkül, hogy abból magának valami világi hasznot, uralmának kiterjesztését kívánta volna. A magyar nemzet, sejtjük a következményekből, nagyjában, nem látta tisztán helyzetét, s inkább ösztönszerűleg követte vezérét, ki megragadta és vitte új ösvényen előre, de követte, s ez volt a nemzetnek, ez volt a vezérnek szerencséje! Ez tette csak lehetségessé, hogy István, aránylag rövid idő alatt, a maga korára nézve szerencsésen megoldotta fejlődésünk állandó problémáját és Magyarországon államot teremtett, mely európai volt, de azért mégis magyar maradt!